

ESRA ANSEL DERİNBAŞ

Çayın Hikâyesi

OSMANLI VE ERKEN CUMHURİYET'TE
ÇAY TİCARETİNİN GLOBAL TARİHİ

—
Tarih
—

ÇAYIN HİKÂYESİ

Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te Çay Ticaretinin Global Tarihi

Yazan: Esra Ansel Derinbay

Editör: Hülya Balcı

Yayın hakları: © 2024 Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Yayınevinden yazılı izin alınmadan kısmen veya tamamen alıntı yapılamaz, hiçbir şekilde kopya edilemez, çoğaltılamaz ve yayımlanamaz.

1. baskı / Eylül 2024 / ISBN 978-625-6666-96-2

Sertifika no: 44919

Kapak tasarımı: Taylan Polat

Sayfa uygulama: Gökçen Yanlı

Baskı: Yıkılmazlar Basın Yayın Prom. ve Kağıt San. Tic. Ltd. Şti.

15 Temmuz Mah. Gülbahar Cad. No: 62/B Güneşli - Bağcılar - İSTANBUL

Tel: (212) 515 49 47

Sertifika no: 45464

Doğan Yayınları Yayıncılık ve Yapımcılık Ticaret A.Ş.

19 Mayıs Cad. Golden Plaza No. 3, Kat 10, 34360 Şişli - İSTANBUL

Tel. (212) 373 77 00 / Faks (212) 355 83 16

www.dogankitap.com.tr / editor@dogankitap.com.tr / satis@dogankitap.com.tr

Çayın Hikâyesi
Osmanlı ve Erken Cumhuriyet'te
Çay Ticaretinin Global Tarihi

Esra Ansel Derinbay

DOĞAN KİTAP
ÖRNEKTİR

İçindekiler

Giriş.....	7
1 / Çin İmparatorluğu'ndan Rus Çarlığı'na.....	21
2 / Avrupa ve Amerika'dan İthal Edilen Çaylar	55
3 / Güney ve Güneydoğu Asya'dan Gelen Çaylar.....	81
4 / Japonya'dan Gelen Çaylar.....	105
5 / Geç Osmanlı ve Erken Cumhuriyet Döneminde Çay Tüccarları.....	133
Sonsöz.....	157
Kaynakça.....	163
Ekler	177

Giriş

“Toprağın başka hiçbir mahsulü, dünyanın en uzak bölgeleri arasındaki etkileşimi eşit derecede teşvik etmemiş ve başka hiçbir içecek de eşit derecede katıksız fayda ile medeni ulusların damak zevklerine bu kadar hitap etmemiş ya da bu derecede konfor sunmamıştır.”¹

- Gideon Nye Jr. of Canton, *Tea and the Tea Trade*, 1850.

Yıllarını Çin’in Guangzhou (Kanton) şehrinde geçiren Amerikalı tüccar ve başkonsolos Gideon Nye Jr., 1850’de, New York’ta yayımlanan *Çay ve Çay Ticareti* adlı kitabında çay hakkında yukarıdaki satırları yazmıştı. “Dünyanın en uzak bölgeleri arasındaki etkileşimi teşvik ettiği” gerçeği, bugün hâlâ geçerliliğini korur çünkü günümüzde, çay yetiştirdiği iklim koşulları nedeniyle yalnızca dünyanın sınırlı sayıda bölgesinde üretilbilmesine rağmen, suyun ardından dünyada en çok tüketilen ikinci içecektir. Bahsi geçen “dünyanın en uzak bölgeleri arasında etkileşimi teşvik etme” durumu, elinizdeki kitabın konusu olan geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerindeki çay ticareti tarihi için de geçerlidir.

Erken Cumhuriyet döneminde, 1924 yılında yayımlanan *Süis* adlı kadın dergisinde “Bugün ki, *fayf oklok ti* yani saat beş çayı hemen her evde kabul edilmiş gibi bir şeydir” denilmiştir.² Bu alıntı,

1. Gideon Nye Jr of Canton, *Tea and the Tea Trade*, 3. Baskı, New York: Geo W. Wood, 1850, s. 1.

2. “Çay Kurabiyeleri”, *Süis*, sayı 47, 3 Mayıs 1340/13 Mayıs 1924, “Osmanlı Hanımları Mutfakta” *Osmanlıca Kadın Dergilerinde Yemek ve Mutfığa Dair Makaleler* içinde, der. Abdullah Uğur, İstanbul: İletişim Yayınları, 2019, s. 181.

1920'lere gelindiğinde çayın ortalama Türk ailesinin günlük yaşamının bir parçası haline geldiğini gösteriyor. Oysaki çayın Türkler arasında popülerleşmesi, bir yüzyıl önce, örneğin 1830'larda ve hatta 1850'lerde yazılan kaynaklardan öğrendiğimiz kadarıyla söz konusu bile değildi.

2023 yılına ait en güncel çalışmalara göre ise bugün dünya üzerinde en çok çay tüketen nüfusa sahip olan Türkiye, kişi başına çay tüketimi konusunda İngilizleri, İrlandalıları ve Rusları bile geride bıraktı. Kaynaklara göre, "Her Türk yılda yaklaşık 1.300 fincan (3,16 kg) çay tüketiyor. Bu, günlük 3-4 bardak çay anlamına gelirken, bu sayının dondurucu kış günlerinde 10 bardağa kadar çıkması bekleniyor."³ Türkiye'deki mevcut çay tüketimi ve çay kültürünün Türkiye ile bu denli özdeşleşmiş olması bu topraklarda yüzyıllar boyunca çay üretildiği ve tüketildiği gibi tamamen yanlış bir gerçeklik algısı yaratıyor. Ancak, tarihi veriler aksini gösteriyor. Bu topraklarda çayın tarihi aslında insanların düşündüğünden çok daha yakın zamana dayanıyor (özellikle kahveye kıyasla) ve çok daha küresel ve karmaşık bir tarihi var.

19. yüzyılın ilk yarısında İstanbul'u ziyaret eden yabancılar, Osmanlıların her şeyden önce kahve tükettiklerini belirtmişlerdir. Çay tüketiminin çok az olduğunu ve çayı bulmanın ya çok zor ya da bulunduğu oldukça pahalı olduğunu gözlemlemişlerdir. Bu nedenle, bu kitabın temel amaçlarından biri, geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemlerinde çayı daha popüler ve erişilebilir bir ürün haline getiren gelişmeleri araştırmaktır. Bu çalışmanın bir diğer amacı ise aynı dönemde bu topraklarda yaşayan tüketicilerin çay tedarik kaynaklarını keşfetmektir; başka bir deyişle, "Osmanlılar ve Türkler çayı nereden ve nasıl ithal ettiler?" gibi basit ancak önemli sorular sorar.

17. ve 18. yüzyıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda çayın varlığına dair birkaç referans bulunmaktadır. Örneğin, III. Ahmed'in saltanatı döneminde, 1710'daki saray mutfak mahzeni kayıtlarında, kahve, şeker ve tarçın gibi birçok madde arasında çayın da yer

3. "Tea Consumption by Country 2023" <https://worldpopulationreview.com/country-rankings/tea-consumption-by-country>. Erişim tarihi: 2 Nisan 2023.

aldığını görebiliyoruz.⁴ Evliya Çelebi ayrıca 17. yüzyılda kaleme aldığı seyahatnamesinde Anadolu'da tüketilen bir içecek olarak çay ve çay şerbetinden birkaç kez bahseder. Marianna Yerasimos, seyahatnamesinde birçok kez bahsettiği içecekler arasında olmasına rağmen, Evliya'nın çay veya çay şerbeti içmediğine yemin ettiğini belirtir. Ayrıca, Evliya Çelebi döneminde çayın (çay veya çay şerbeti) büyük ölçüde yıldız anasonla yapılan bir şerbetle (badyan şerbeti olarak bilinir) birlikte kullanıldığını da ifade eder.⁵

Ancak bu erken tarihli kayıtlara rağmen, çay tüketiminin yaygınlaşması ve yayılması 19. yüzyılda, daha kesin söylemek gerekirse, yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşti. Osmanlılar, çayla öncelikle Ruslar ve Avrupalılar aracılığıyla tanıştılar ve imparatorlukta kendi çay üretimleri olmadığından bu ürünü Çin, Rusya, Avrupa, Amerika, Güney Asya ve Japonya gibi yerlerden ithal etmek zorunda kaldılar. Geç Osmanlı İmparatorluğu ve erken Cumhuriyet dönemi Türkiye'ye çayın ithalatı hikâyesi, dünyanın dört bir yanından, farklı etnik kökenlerden ve geçmişlerden gelen insanları içeriyordu. Bununla birlikte, Osmanlı ve Türk çay ticaretinin küresel tarihi sadece sosyoekonomik bir tarih değildi. Zorunlu olarak diplomasi, politika ve kültür tarihlerini de kapsıyordu.

Bu çalışmanın zaman çerçevesi, 19. yüzyılın ikinci yarısı ve yirminci yüzyılın başlarına denk geldiği için, çayın bu topraklara yolculuğu telgraf, matbaa, demiryolları ve buharlı gemiler gibi iletişim ve ulaşım teknolojilerinin dönüşümleriyle de örtüşür.⁶

4. BOA, MAD.d. 18759 (H.29.05.1122-M.26.07.1710). Bu belgenin tarihi, çay hakkında birkaç popüler kaynaktan yanlışlıkla 1777 olarak verilmiştir. Özellikle bu belgeden bahsedilmemiş olsa da, 1777'ye ait bir saray mahzen kaydının olduğu belirtilmiştir. Ayrıca, Evliya Çelebi de 17. yüzyılda Anadolu'daki seyahatleri sırasında bu içeceklerle karşılaştığında yaşadığı deneyimleri ve izlenimlerini anlatır.

5. Marianna Yerasimos, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde Yemek Kültürü Yorumlar ve Sistematik Dizin*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2019, s. 203-204.

6. "Yüzyılın ilk önemli olayı, 1206 (1791-92) yılında telgrafın icadı olarak kaydedilmiştir. Osmanlı İmparatorluğu içinde ve dışında meydana gelen bazı siyasi ve askeri gelişmelerin yanı sıra, diğerleri şunlardır: 1215 (1801-02) yılında taş baskı matbaanın icadı, 1222 (1807-08) yılında buharlı geminin icadı, 1240 (1824-25) yılında demiryolunun icadı, 1286 (1869-70) yılında Süveyş Kanalı'nın açılması, 1288 (1871-72) yılında İstanbul'da tramvay kurulması, 1290 (1873-74) yılında Galata Tüneli'nin açılması ve aynı yıl Anadolu'da demiryolunun inşası." Bkz. Ömer Koçyiğit, *The Travel of Ideas in the Age of Steam and Print: The Ottoman Caliphate versus Wahhabism and Mahdism*, Leiden, 2020, s. 2.

Aynı şekilde, 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması ve 1904'te hizmete giren Trans-Sibirya demiryolu ağı gibi yeni güzergâhların ve yolların açılması uluslararası çay ticareti için son derece önem taşıyordu. Buhar ve matbaanın çağında bu yeni teknolojiler sayesinde, küresel çay ticareti daha erişilebilir ve uygun hale geldi. Karayollarıyla deve kervanları veya okyanuslar üzerinden yelkenli gemilerle yapılan aylar süren yolculuklar, demiryolları ve buharlı gemilerle çok daha kısa ve güvenli seyahatlerle günlere indirildi. Artan erişilebilirlik, fiyatların düşmesine ve bu topraklarda çay tüketiminin yaygınlaşmasına yol açtı. Bu teknolojiler ticareti mümkün ve daha yönetilebilir hale getirdi. Aynı zamanda çay ticaretinin incelenmesi de büyük ölçüde bu teknolojilerin sayesinde gerçekleştirilebiliyor. Örneğin, bu çalışma, diplomatik yazışmaları, telgrafları, buharlı gemi hatlarını ve seferlerini listeleyen gazetele-ri, çay şirketlerinin mallarını taşımak için kullandıkları buharlı gemilerin isimlerini, Çin'den Rusya'ya çay ve çay tüccarlarını taşıyan demiryollarını ve konsololar tarafından yazılan ticaret ve komisyon raporlarını kullanarak bu demiryolu ve buharlı gemi hatlarının ağlarını ve bu araçların taşıdığı malları ortaya koyuyor.

Elinizdeki kitap, geç Osmanlı İmparatorluğu ve erken Cumhuriyet Türkiye'sinde tüketilen ve Çin, Rusya, Avrupa, Güney Asya ve Japonya gibi dünyanın çeşitli bölgelerinden ithal edilen çayın küresel tarihini incelemeyi amaçlıyor. Bu çalışma ürünün tarihini araştırarak küresel çerçevede çayın insanları, yerleri ve kıtaları nasıl bir araya getirdiğini ortaya koymayı hedefliyor.

Küresel emtia tarihi bağlamında, bu araştırma geç Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde Türkiye'de çayın küresel tarihinin çeşitli yönlerini ele alıyor. Çayı bir vaka çalışması olarak ele alarak, küresel ticaret ağlarını, kültürel alışverişi ve dünyanın farklı bölgeleri arasındaki karmaşık bağları açığa çıkarıyor. Ayrıca çay gibi emtianın tarihsel süreçleri şekillendirme, farklı toplumlar arasında bağlantılar kurma ve küresel ölçekte tüketim kalıplarını etkileme konusundaki önemini daha iyi anlamamıza yardımcı oluyor. Üretimden tüketime kadar çayın yolculuğunu dikkatlice inceleyerek, küresel emtia akışlarının ve bunların insanlık tarihine etkilerinin daha geniş anlatisına katkıda bulunuyor.

Son yıllarda, emtia tarihine ilgi artmıştır. Bu artış, metaların küresel ekonomileri, toplumları ve kültürleri tarih boyunca nasıl şekillendirdiğinin daha iyi anlaşılmasından kaynaklanmaktadır. Emtia tarihinin yükselen önemi, disiplinlerarası doğasıyla da bağlantılıdır. Ekonomi tarihi, çevre çalışmaları, siyaset bilimi ve kültürel çalışmalar gibi alanlarla kesişen bu alan, emtianın insan yaşamının çeşitli yönlerini nasıl etkilediğine dair kapsamlı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu bütüncül yaklaşım, birbirinden farklı görünen olaylar ve eğilimler arasında bağlantılar kurmayı sağlar, daha zengin ve daha ayrıntılı bir tarih anlatısı sunar.

Küresel emtia tarihi alanında yazılan öncü çalışmalardan biri antropolog Sidney Mintz'in 1985 yılında basılan *Sweetness and Power: The Place of Sugar in Modern History* [Şeker ve Güç: Şekerin Modern Tarihteki Yeri] adlı kitabıdır. Mintz, şekerin tarih boyunca nasıl bir lüks olmaktan ziyade bir gereklilik haline geldiğini inceler. Şekerin ticaretinin, köle ticareti ve kolonyalizmin doğuşuna nasıl katkı sağladığını gösterir. Aynı zamanda, şekerin kültürel ve sosyal etkilerini de detaylı bir şekilde analiz eder. Mintz'in kitabından bir yıl sonra basılan ve Henry Hobhouse tarafından kaleme alınan *Seeds of Change: Five Plants That Transformed Mankind* [Değişim Tohumları: İnsanlığı Dönüştüren Beş Bitki] adlı kitap ise insanlık tarihini şekillendiren beş önemli bitki türünü inceler. Kitap, bu bitkilerin –mısır, şeker, çay, pamuk ve kinin– toplumlara ve kültürlere olan etkilerini detaylı bir şekilde ele alır.

Şekerden başka küresel ekonomileri, toplumları ve tarih boyunca kültürleri derinlemesine etkileyen bir başka meta olan pamuk tarihini ise ünlü tarihçi Sven Beckert, 2014 yılında basılan *Empire of Cotton: A Global History* [Pamuk İmparatorluğu: Tek bir Meta ile Kapitalizmin Küresel Tarihi] adlı eserinde detaylı çalışmıştır. Beckert, pamuğun kökenlerinden Sanayi Devrimi'ne kadar olan yolculuğunu incelerken, bu emtiaya duyulan bağımlılığın nasıl bir kapitalist düzeni inşa ettiğini gösterir. Pamuk ticaretinin, köleliğin ve sanayileşmenin dinamikleri üzerinde derinlemesine bir etkisi olduğunu vurgular. Bu iki emtia, insanlık tarihindeki büyük değişimlerin ve toplumsal dönüşümlerin arkasındaki güçleri anlama-

mıza yardımcı olan önemli örneklerdir. Pamuk ve şeker ticaretinin, kölelikten sanayileşmeye kadar uzanan geniş yelpazedeki etkileri, emtia tarihine gösterilen ilginin artmasına katkıda bulunmuştur.

2000'li yıllarda basılan küresel emtia tarihine örnek olarak Mark Kurlansky'nin tuzun tarihini ele aldığı kitabı *Salt: A World History* verilebilir. Ancak elinizdeki kitap açısından daha önemli olanı belki de Tom Standage'in 6 *Bardakta Dünya Tarihi* adlı çalışması olabilir. Standage bu kitabında, insan medeniyetinin altı ikonik içeceği –bira, şarap, damıtık içkiler, kahve, çay ve kola– üzerinden emtia tarihinin etkilerini inceler. Standage bu içeceklerin bin yıllar boyunca ekonomileri, toplumları ve hatta ideolojileri nasıl şekillendirdiğini ortaya koyar. Dünya çapındaki içki kültürlerinin evrimini izleyerek, emtia alışverişinin insan deneyimlerini ve kimliklerini tarihsel olarak tanımlamadaki merkezi rolünü vurgular.

Jonathan Morris'in 2018 yılında basılan kitabı *Coffee: A Global History*, kahvenin Etiyopya'daki kökenlerinden başlayarak küresel yayılmasını inceleyerek, ekonomik, kültürel ve sosyal etkilerini izler. Morris, kahvenin yalnızca ticaret ağlarını yönlendirmediğini, aynı zamanda fikir ve bilginin alışveriş edildiği yeni sosyal alanların, örneğin kahvehanelerin tarihini şekillendirdiğini gösterir. Morris'in çalışmasından bir yıl önce basılan Erika Rappaport'un *A Thirst for Empire: How Tea Shaped the Modern World* adlı kitabı ise alana önemli katkılarda bulunan başka bir çalışmadır. Rappaport, çayın Asya'dan Avrupa'ya ve daha sonra dünyanın diğer bölgelerine yayılmasını ve bu süreçte ortaya çıkan kültürel etkileşimleri, ekonomik değişimleri ve siyasi dinamikleri araştırır. Kitap, çayın kolonizasyon, sanayileşme ve tüketim kültürü üzerindeki etkilerini vurgular. Çayın, Britanya İmparatorluğu'nun genişlemesiyle nasıl bir "emperyal içecek" haline geldiğini ve bu süreçte sosyal, kültürel ve ekonomik değişimleri nasıl tetiklediğini ortaya koyar.

François Georgeon'un küresel olmasa da bir içki üzerinden yazdığı emtia tarihi eseri olan *Rakının Ülkesinde: Osmanlı İmparatorluğu'nda İçkinin Sosyal ve Kültürel Tarihi* adlı çalışması, bu alandaki en yeni çalışmalardan biridir ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki içki tüketiminin sosyal ve kültürel tarihini aydınlatır;

özellikle, rakının Osmanlı toplumundaki yeri ile bu içkinin tarihsel evrimi üzerinde durur. Georgeon, rakının üretimi, dağıtımı ve tüketimiyle ilgili Osmanlı dönemindeki yasal düzenlemeleri ve toplumsal normları ele alır. Ayrıca, rakının Osmanlı kültüründeki karmaşık ilişkisini inceleyen Georgeon, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki emtia tüketimi ve düzenlemesi hakkında değerli bilgiler sunar.

Emtia tarihi konusunda dikkate değer son çalışma Cumhuriyet'in 100. Yılı anısına yazılan *100 Sene 100 Nesne: Nesnelere Cumhuriyet'in Gözünden Bakmak* adlı ansiklopedik çalışmadır. Bahsi geçen ansiklopedideki çay maddesi, Türk çay tarihi ve özellikle ziraatı ve emeği konularında bilgili araştırmacı yazar Fatma Genç tarafından kaleme alınmıştır.

Türk çayının tarihi hakkındaki mevcut literatür ise, konunun popülerliğine rağmen çok sınırlıdır. Çay kültürü ve Türk çayının tarihi üzerine birçok akademik olmayan kaynağa rastlanabilirken, geç dönem Osmanlı ve erken Cumhuriyet dönemi çayının tarihi üzerine yazılmış akademik kaynaklar neredeyse yok denecek kadar azdır. Birincil kaynaklar kullanılarak yazılan araştırmalar genellikle çayın ziraatı ve üretimine, dolayısıyla Cumhuriyet dönemine ve çay hakkındaki yazılı ve sözlü kültüre odaklanmaktadır. Üretiminden en az bir yüzyıl önce popülerleşmeye başlamış ve giderek artmakta olan çay tüketimini karşılayan çay ithalatı tarihi hakkında yazılmış araştırma bulmak ise daha da zordur. Bunu küresel bir çerçevede araştıran başka bir çalışma ise bugüne kadar yapılmamıştır.

Türk çayının tarihi hakkında en popüler ve en çok atıf yapılan üç kaynak, Mustafa Duman'ın *Çay Kitabı: Türk Kültürü'nde Çay*, Deniz Gürsoy'un *Demlikten Süzülen Kültür: Çay ve Kemalettin Kuzucu'nun Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü* adlı kitaplarıdır.⁷ *Bin Yılın Çayı* adlı çalışmanın sekiz bölümünden yedisinde çayın Osmanlı İmparatorluğu'na girişi, günlük hayatta çay,

7. Mustafa Duman, *Çay Kitabı*, İstanbul: Kitabevi Yayınları, 2005; Deniz Gürsoy, *Demlikten Süzülen Kültür: Çay*, İstanbul, Oğlak Yayıncılık, 2005; Kemalettin Kuzucu, *Bin Yılın Çayı: Osmanlı'da Çay ve Çayhane Kültürü*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2012.

çayın nasıl hazırlanacağı ve hazırlıkta kullanılan araçlar, çayhane gibi yeni sosyal mekânlar ve çayın Türk edebiyatına yansımaları gibi konular anlatılırken, bölümlerin yalnızca biri çay ticaretiyle ilgilidir. Osmanlı Devlet Arşivleri'nden seçilen bazı Osmanlıca belgeler ve Osmanlıca basılmış dergi ve gazetelerden bulunan reklamlara dayanarak yazılmış bu bölüm konuya giriş için oldukça yeterli olsa da tespit ettiğim bazı yanlışlıkları kendi çalışmamda açıklayarak tarihi gerçeklere daha fazla yaklaştırmaya çalıştım. Ayrıca kendi çalışmamda çay tüccarlarının sadece isimlerini vermekle yetinmek yerine, belgeleri okuyup bunları en anlamlı olacak şekilde bir coğrafi, bağlamsal ve zamansal çerçeveye oturtmaya çalıştım.

Kemalettin Kuzucu'nun eserlerinde de atıfta bulunduğu Türkiye'deki çay kültürü ve tarihi üzerine yazılan kitaplar arasında yukarıda bahsi geçen Deniz Gürsoy'un 2005 yılında yazdığı *Demlikten Süzülen Kültür: Çay* ve aynı yıl yayımlanan Mustafa Duman'ın *Çay Kitabı* bulunmaktadır. Deniz Gürsoy'un kitabı, "Türkiye'de çay üzerine ilk telif kitap" olarak piyasaya sürülmüş ve 2019 yılında aynı başlıkla hafif revizyonlarla yeniden basılmıştır. Benzer şekilde, Mustafa Duman kitabını revize etmiş ve 2011 yılında *Bahçeden İncebel Bardağa Türk Çayı*⁸ başlığıyla, bu sefer renkli görüntülerle ve ciltli baskı olarak yeniden yayımlamıştır. Bahsi geçen eserler genellikle ikincil kaynaklara dayanarak yazılmış olmakla beraber içerikleri Kemalettin Kuzucu'nun kitabındaki içeriğe benzer şekilde, çay çeşitleri ve demleme yöntemleri, ünlü çay tiryakileri, meşhur çay bahçeleri, diğer ülkelerde çay kültürü ile Osmanlı ve Türk çayının yarı-mitolojik ve anlatsal tarihi gibi konuları anlatmaktadır. Türk çayının tarihine ilişkin bölümler bile ağırlıklı olarak çayın üretimi hakkındadır, ticareti ve ithalatı hakkında pek fazla bilgi içermemektedir.

Bu kitapların içeriği ve taslağı, üçünün de incelediği ve eserlerinde alıntıladığı basılı birincil bir kaynağı aklı getirmektedir. Bu kaynak, 1878'de basılan *Çaycı Seyyid Mehmed İzzet Efendi'nin Çay Risalesi'*dir. Döneminin ünlü bir çay tiryakisi olan Mehmed İzzet

8. Mustafa Duman, *Bahçeden İncebel Bardağa Türk Çayı*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

Efendi'nin (bu nedenle lakabı "çaycı"dır) kaleme aldığı çay risalesi, Kemalettin Kuzucu tarafından sadeleştirilerek Latin harfleriyle yeniden basılmıştır. Kuzucu ayrıca "Çayın Kısa Tarihi" başlıklı bir giriş ve İzzet Efendi'nin hayat hikâyesini de kitaba eklemiştir.⁹

Çay Risalesi, Mehmed İzzet Efendi'nin, bu giriş yazısına oldukça benzer şekilde, kullandığı kaynakları, eserinin taslağını ve içeriğini ve son olarak, bu risaleyi yazma amacını ve motivasyonunu açıkladığı bir önsözle başlar. Çay tutkunu biri olarak ve kaynaklarının doğası gereği, bu risalenin büyük bir kısmı çayın tıbbi özellikleri ve farklı çay çeşitlerinin nasıl hazırlanacağıyla ilgilidir. Eserinin girişinde, çay kelimesinin kökenlerine, dünya üzerinde çay bitkisinin (*Camellia Sinensis*) nerede bulunabileceğine, doğal olarak nasıl yetiştirilebileceğine, ikinci bölümde ise çayın Çin'de nasıl keşfedildiğine dair yarı-mitolojik tarihine değinir. 19. yüzyılda çayla ilgili risaleler yazan yazarlar, genellikle bitkinin ve içeceğin tıbbi niteliklerini vurgulamışlardır.

Çay Risalesi'nin yayımlanmasından yaklaşık on yıl sonra, ünlü doktor Besim Ömer, keyif verici maddeler üzerine iki risale yazmıştır: tütün (1304-1886/1887) ve afyon, kahve ve çay (1305-1887/1888).¹⁰ Dr. Besim Ömer, çalışmalarında bu ürünleri ve tarihi kökenlerini tanıtmış ve bir tıp doktoru olarak sağlık açısından yararlarını ve zararlarını tartışmıştır. Yakın zamanda, Aylin Koç Giannopoulos ve Zuhâl Kültürâl, *Dr. Besim Ömer'in Kaleminden Tütün Kahve Çay* adlı bir kitabı derlediler.¹¹ 2021 yılında basılan kitap Dr. Besim Ömer'in çay, kahve ve tütün üzerine çalışmalarının Latin alfabesiyle yazılmış bir versiyonunu içermektedir.

Kitabın asıl konusu Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ve erken Cumhuriyet dönemindeki çay ticareti olduğu için Osmanlı ve Cumhuriyet Devlet Arşivleri'nden bulduğum belgeler, detaylı olarak kullanılan ve açıklanan kaynakların çoğunluğunu oluştur-

9. Seyyid Mehmed İzzet Efendi, *Çay Risalesi*, der. Kemalettin Kuzucu, İstanbul: Eşik, 2014.

10. Eserlerin asıl adları *Mükeyyifat ve Miiskirattan Tütün* (1304) ve *Mükeyyifat ve Miiskirattan Afyon, Kahve, Çay ve Esrar* dır (1305).

11. *Dr. Besim Ömer'in Kaleminden Tütün Kahve Çay*, der. Zuhâl Kültürâl ve Aylin Koç Giannopoulos, Konya: Palet Yayınları, 2021.

maktadır. Bu belgelerin küçük bir kısmı Kuzucu'nun eserlerinde alıntılanmış olsa da, çoğu literatürde ilk defa kullanılmış ya da diğer kaynaklarla tamamlanarak benzersiz bir şekilde kullanılmıştır. Türkiye'deki araştırmacılar bahsi geçen belgelerin çoğunluğunu oluşturan Fransızca ve İngilizce Hariciye belgelerini okumaktan imtina ettiklerinden bunların kullanılması hikâyeye yeni bir boyut katmıştır. Daha önce başka kaynaklarda kullanılan Osmanlıca bazı belgelerin tekrarından bilinçli bir şekilde kaçınılmıştır.

Bu bariz kaynakların yanı sıra, bu çalışmada 19. ve 20. yüzyıl seyahat edebiyatı, çay ve çay ticareti hakkında çağdaş basılı birincil kaynaklar, çay hakkında çağdaş bilimsel dergi makaleleri, çağdaş gazeteler ve dergiler, ticaret istatistikleri, Britanya Dışişleri Ofisi belgeleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Britanya konsolosları tarafından yazılan Ticaret Raporları, yayınlanmamış tezler, ticaret yıllıkları, broşürler ve hatta çay ticaret şirketlerinin makbuzları gibi kaynaklardan yararlanıldı.

Dipnotlar ve kaynakça yakından incelendiğinde, mevcut çalışmanın Türkçe, İngilizce, Osmanlı Türkçesi, Fransızca, İtalyanca ve Almanca dahil, farklı dillerde kaynaklardan faydalandığı görülecektir. Bu kaynakların kullanılması, çalışma Osmanlı ve Türk çay ticaretinin küresel bir hikâyesini sunmaya çalıştığı için bir gerekliliktir. Öte yandan, dil aynı zamanda bir kısıtlamadır çünkü diğer dillerde daha fazla kaynak kullanımı, bu çalışmayı zenginleştirebilir ve yeni bakış açıları sunabilir.

Konu, kaynaklara erişilebilirlik açısından diğer sorunları da beraberinde getiriyor. Osmanlı ve Türk çay ticaret şirketlerinin iş arşivleri yıllar içinde açık artırmalarla satılmış ve şimdi ulaşılması zor olan özel koleksiyonlarda bulunuyor. Bu çalışmada, şirket broşürleri, makbuzlar ve diğer materyalleri içeren kendi özel arşivimden de faydalanma şansına sahip olmam bir avantaj teşkil etti.

Kaynaklarla ilgili bir diğer problem Osmanlı İmparatorluğu'nun çay ticaretiyle ilgili gemi sicilleri veya güvenilir istatistiksel verilere sahip olmamamızdır. Osmanlı Devlet Arşivleri'nde Osmanlı İmparatorluğu'nun çay ticaretiyle ilgili tek istatistiksel veriler, 1939'da Türkiye Cumhuriyeti Devleti tarafından basılan

Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticaret Muvazenesi 1878-1913 adlı eserden elde edilebilir.¹² Bu kaynağın içerdiği rakamlar ve istatistiksel verilerin güvenilirliği, daha önce Charles Issawi ve Şevket Pamuk gibi tarihçiler tarafından sorgulanmıştır. Dolayısıyla, “Ana ithalat kalemlerinin gruplara göre değeri ve toplam ithalatlardaki yüzde oranları (altın lira cinsinden) - Kahve ve çay ithalatı” gibi bu kaynaktan gelen verileri değerlendirirken, dikkatli olmak ve bu verileri Britanya konsoloslarının ticaret raporları ve Osmanlı ticaret dergileri gibi diğer kaynaklarla tamamlamak büyük bir gerekliliktir. Bu çalışmada izlenen yöntem de budur.

Ayrıca kitapta kullanılan “Osmanlı” ve “Türk” sıfatları, bahsedilen çayın “Türklüğü” veya “Osmanlılığı”nı tanımlamak için değil, coğrafyayı belirtmek için kullanılmıştır. Bu bölge çay üretiminde kendi kendine yeterli hale gelmeden önce, Osmanlılar ve Türkler çayı dünyanın diğer bölgelerinden ithal etmiştir. Bu çalışma küresel bir çerçeve içinde düşünülerek, araştırma coğrafi bölgelere ayrılmış ve kronolojik sıra mümkün olduğunca dikkatlice korunmuştur.

Hikâyeye Çin’le başlamak kaçınılmazdır çünkü çay bitkisinin Latince adı *Camellia Sinensis* bitkinin anavatanını işaret eder: Çin kamelyası. Ayrıca, Rusya’nın Çin’den çay ithalatına dair kısa bir tarihle başlamak önemlidir çünkü Osmanlılar çayı doğrudan Çin’den değil, Rus çay tüccarlarının aracılığıyla edinmişlerdi. Çin’den Rusya’ya çay ithalatı için kullanılan karayolu rotası birçok bölgeden geçiyor ve birçok etnik gruptan insanı içeriyordu. Bu karayoluyla taşınan çaya kervan çayı deniyordu ve bu çay Rusya, Orta Asya, Tibet ve İran’da popülerdi. Avrupalılar, *thé* ve *tea* gibi kelimeler kullanırken ve çaylarını denizyoluyla ithal ederken, Osmanlılar çaylarını bu karayolundan alıp Rusçada kullanılan kelimeye benzeyen çay adını benimsediler. Sadece Rusların değil, Azerbaycanlılar ve İranlıların da Osmanlı topraklarında çayın popülerleşmesine katkıda bulunduğu kabul edilir. Bu nedenle, ikinci bölüm ayrıca bu toplulukların çayla olan kısa tarihlerini ay-

12. *Osmanlı İmparatorluğunun Ticaret Muvazenesi 1878-1913*, Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, Neşriyat Serisi No.132, Tetkikler Serisi No.73, der. Celal Aybar, Ankara: Zerbamat Basımevi, 1939.

dınlatmayı ve bu topraklarda çay tüketiminin yayılmasına katkılarını sorgulamayı amaçlamaktadır. Bu bölüm ayrıca, Karadeniz ve Kafkasya'nın hem Rus ticareti ve üretimi hem de Osmanlı İmparatorluğu ve sonrasında Türkiye Cumhuriyeti için önemini anlamayı amaçlamaktadır. Zira, Osmanlı limanlarının, özellikle İstanbul'un, Odessa gibi Rus limanlarına giden malların aktarıldığı transfer noktaları olarak önemi, taşıma teknolojilerinin ve Trans-Sibirya Demiryolu gibi yeni ticari rotaların gelişmesiyle artmıştır.

Bu bölümde 1918'de Batum'daki kısa süreli Türk varlığının ve Rusların Kafkasya'da çay yetiştirme konusundaki bilgisinin, Karadeniz Bölgesi'nde Türk çay üretiminin gelişimine katkıda bulunduğu iddia edilmiştir. Son olarak, Rusya ve Osmanlı imparatorlukları arasında, İngiliz ticaret raporları ve Osmanlı ticaret istatistikleri gibi resmi kaynaklarda belirtilenden daha büyük bir çay ticareti hacmi olduğu öne sürülmüştür çünkü çay kaçakçılığı resmi ticaret istatistiklerinde belgelenmemiştir. Bu araştırmada, seyahat ve anı kitapları gibi birincil basılı kaynakların ve Osmanlı Devleti belgeleri yardımıyla Rus-Osmanlı sınırında meydana gelen iki taraflı çay kaçakçılığına da değinilmektedir.

İkinci bölümde, Rusların Osmanlılarla ticaret avantajlarını 19. yüzyılın ortasında kaybetmelerinden sonra, özellikle Kırım Savaşı'ndan sonra, İngilizlerin Osmanlı çay ticaretini nasıl kontrol altına aldığı anlatılmıştır. Bu bölümde ayrıca Osmanlı ithalat istatistikleri, İngiliz konsolos raporlarındaki veriler ve Osmanlı belgelerine dayanarak, Çin'den satın alınan çayın Avrupa ve Amerika'dan Osmanlı'ya yeniden ithalatı ele alınmaktadır. Bundan başka, Kırım Savaşı öncesi koşullara ve İngiliz birliklerinin İstanbul'a varışının Osmanlı çay pazarını ve Osmanlıların çaya ilgisini nasıl etkilediğine de bakılmıştır. Bu bölümde, gayrimüslim Osmanlı tüccarların Avrupa çay ticaret şirketlerinin temsilci ve aracılığı olarak çalıştıklarını ve Hollanda, Fransa, Kuzey Almanya gibi diğer Avrupa kaynaklarından çay girse de, İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun çay ithalatında en büyük pay sahibi olduğu iddia edilmiştir.

Çayın Hikâyesi, çay bitkisinin Çin'den başlayarak dünyanın dört bir yanına yayılışını, çay yetiştiriciliğinin evrelerini ve nihayetinde Osmanlı topraklarına ulaşmasının kapsamlı ve büyüleyici serüvenini anlatıyor. Osmanlı İmparatorluğu çayı hangi ülkelerden ithal etti? Çay tarımına ne zaman ve nasıl başladı? Osmanlı sarayı ve halkı çayı nasıl temin etti? Çay ticaretiyle kimler uğraştı, ne tür faaliyetler yürüttüler?

Dr. Esra Ansel Derinbay, çayın farklı coğrafyaları aşır global bir içeceğe dönüşmesinin yanı sıra, yerli hikâyesini de arşiv belgeleri, ticaret raporları, istatistikler ve süreli yayınlar gibi zengin kaynaklardan araştırarak, zevkli ve doyurucu bir çalışma sunuyor.

Esra Ansel Derinbay 1985 yılında İstanbul'da doğmuştur. Lisans ve yüksek lisans eğitimini Boğaziçi Üniversitesi Tarih bölümünde tamamlamış, doktora derecesini ise Bilkent Üniversitesi'nden almıştır. *Middle Eastern Studies* dergisinde "Bureaucrats into Merchants: Tea, Capitalism and the Making of the Republican Bourgeois" başlıklı makalesi yayımlanmıştır. 2020-2022 yılları arasında Bilkent Üniversitesi'nde Modern Türkiye Tarihi dersleri vermiştir. Uluslararası dergilerde yayınlanmış makaleleri ve bir kitap çevirisi olan Dr. Ansel Derinbay, çeşitli yayınevlerinde tarih alanında çeviriler yapmaktadır.

